

Területi különbségek a magyar fiatalok demokrácia-értelmezésében

A politikai szocializáció egyik meghatározó értelmezése szerint az egyén és a társadalom között zajló folyamatos interakciók révén a szocializálódó egyén egyszerre tárgy és alanya a kétirányúnak tekintett folyamatnak (Percheron, 1999a; Szabó, 2000, 2009). Elfogadva ezt a megközelítést, könnyen belátható, hogy a demokrácia az intézményes feltételek mellett az azokat működtető polgárok értékrendjétől és attitűdjétől is nagymértékben függ (Murányi–Berényi, 1997; Murányi, 2006).¹ A politikai szocializációt kétirányú interaktív jellege mellett az is jellemzi, hogy egész életen át tart és kora gyermekkorban elkezdődik (Percheron, 1999b). A fentiek miatt a társadalom – így a fiatalok – demokratikus állampolgári kultúrájával, illetve demokrácia-értelmezésével kapcsolatos szociológiai kérdésfeltevések a hosszú múlttal rendelkező, szilárd demokráciákban is releváns kutatási témák.²

Magyarországon az államszocializmusról a demokráciára való átmenet sikerességét nehezíti, hogy az ország történelme nem kedvezett a kikristályosodási folyamatoknak, így a különböző politikai-történelmi időszakok értékrendjei és intézményei egymásra csúsztak (Csákó, 2004; Szabó, 2000; 2009). Ennek egyik lényeges oka, hogy hazánkban a XX. században összesen kilencszer került sor a politikai hatalomgyakorlás módjának megváltozására, az államhatárok pedig négyszer módosultak a század folyamán (Szabó–Falus, 2000; Szabó, 2009). Ráadásul nem szabad elfelejtenünk, hogy hazánkban az 1989-es rendszerváltást megelőzően sem létezett még megszilárdult demokratikus rendszer, melynek értékeihez és hagyományaihoz visszahíthatók volna a társadalom tagjai.

A mai középiskolás korosztályba tartozó fiatalok azért különösen érdekesekek a demokrácia szempontjából, mert ők a rendszerváltás óta felnőtt első generáció, ők már a „*demokrácia gyermekei*” (Csákó, 2007). Ugyanakkor ez a korcsoport a politikai szocializáció szempontjából rendkívül heterogén körülmények között nőtt fel, mivel a történelmileg kialakult viselkedés- és reakcióminták túlélnek a politikai rendszerek változásait, átalakulásuk sok időt vesz igénybe (Szabó, 2000).

Kelet-Európa demokratizálódási folyamataival párhuzamosan több nemzetközi összehasonlító kutatás vizsgálta az országoként eltérő demokrácia-felfogásokat (Simon, 2001; Erős–Murányi, 2001; IEA, 1999). A hazai empirikus kutatások közül a fiatalok demokrácia-képének leírására vállalkozó legátfogóbb vizsgálatoknak az „*Iskola és társadalom 2005, és 2008*” kutatások tekinthetők.³ A 2005. évi adatbázis alapján Csákó Mihály arra kereste a választ, hogy milyen összefüggés van a demokrácia-értelmezés, valamint a politikai ismeretek és attitűdök között (Csákó, 2007; 2009), míg Sik Domonkos a két vizsgálat összehasonlító elemzése során a republikánus, a liberális és az antidemokratikus értékek szocializációs hátterének felderítésére vállalkozott (Sik, 2010). Mindezek mellett Murányi István tanulmányában – a 2008. évi adatok alapján – az előítéletesség és a demokrácia-értelmezés közötti kapcsolatról olvashatunk (Murányi, 2009).

A fenti írások a területi különbségek mélyebb elemzésével nem foglalkoztak, többnyire a megye csak egy volt a demokrácia-értelmezéseket vizsgáló ok-okozati vagy leíró modellek változói között. Tanulmányunkban ezért tárgyaljuk a fiatalok demokrácia-értelmezésének területi jellemzőit.

Kutatási kérdések és a minta leírása

Az „*Iskola és társadalom 2008*” kutatás során öt megye (Baranya, Csongrád, Fejér, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg) és a főváros 9. és 11. évfolyamos középiskolás fiataljainak önkéntes kérdőíves adatfelvételét a kutatásban résztvevő egyetemeken szociológia szakos hallgatói teregyakorlatuk keretében végezték. A kérdőíveket 2008. október 15. és december 15. között, tanórákon töltötték ki az N=5962 fős, megye és iskolatípus szerint reprezentatív mintába került tizenévesek.

A másodelemzés során a következő kérdésekre próbáltunk válaszolni: a rendszerváltás után felnövekvő fiatalok mit értenek a demokrácia fogalmán? A demokrácia értelmezése milyen kapcsolatban van a területi dimenzióval? A Magyarországon sok tekintetben fennálló, a rendszerváltás óta csak fokozódó területi különbségek megfigyelhetők-e a fiatalok demokrácia-értelmezéseiben?

Területi különbségek Magyarországon

Az országra jellemző társadalmi-gazdasági területi különbségeket a hétköznapi diskurzusokban és a szakirodalmi publikációkban egyaránt előforduló kifejezések jelölik: kelet-nyugati lej-

tő, főváros-vidék szakadék vagy települési hierarchia. A *regionalitás és lokalitás* ugyanakkor meghatározó szocializáló tényező is (Gábor, 1996). Az értékátadás folyamatában felerősödött a léhelyzet hatása, aminek differenciáló szerepét tovább erősítik az országon belüli regionális és településtípusok közötti területi hátrányok (Boros, 1992). A területi sajátosságok egyfajta kumulatív módon tartalmazzák a társadalmi környezetre jellemző viselkedési mintákat, értékeket és szerepeket, ily módon befolyásolva a fiatalok szocializációját.

A következőkben – nyilván a teljesség igénye nélkül – a 2001. évi népszámlálás és KSH adatok alapján a területi egyenlőtlenségek néhány fő jellemzőit a 2008. évi kutatás mintájában szereplő öt megyére és a fővárosra vonatkozóan közöljük.

Területi különbségek a népszámlálás és a KSH adatai alapján

A következőkben megyei lebontásban ismertetjük az *egy főre jutó GDP-t*, a *munkanélküliségi rátát*, a *legmagasabb iskolai végzettséget*, illetve a *romák arányát az adott népességben belül*. (1. táblázat)

1. táblázat: Területi egyenlőtlenségek jellemzői (Ft/fő, illetve százalékban)

	Országos átlag	Buda-pest	Baranya	Csongrád	Fejér	Hajdú	Szabolcs
GDP (2007, ezer Ft/fő)	2527	5493	1834	1891	2415	1805	1352
Legmagasabb iskolai végzettség (2001, a megfelelő korúak százalékában):							
Legalább nyolc általános	89	87	80	81	80	77	74
Legalább érettségi	38	52	30	33	29	29	23
Legalább egyetem/főiskola	13	19	9	10	8	8	6
Munkanélküliségi ráta (2008, %)	8	4	10	8	6	9	18
Romák aránya a népességben belül (2001, %)	2	1	2	1	1	2	5

Forrás: KSH 2007-es és 2008-as évközi adatok, valamint 2001. évi népszámlálási adatok⁴

A főváros helyzete minden vizsgált mutatót tekintve a leginkább, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megye helyzete a legkevésbé kedvező. Az egy főre eső GDP és a munkanélküliségi ráta tekintetében több mint négyszeres, a roma népesség arányát tekintve ötszörös az eltérés Budapest és a keleti megye között, de az iskolázottság közötti különbség is számottevő. Szabolcs-Szatmár-Bereg mellett Hajdú-Bihar megye helyzete is több szempontból kedvezőtlen. A másik három megye sorrendje nem egyértelmű, mivel bizonyos mutatókban az egyik, míg másokban a többi helyzete előnyösebb, azonban közöttük is jelentős különbségekkel találkozhatunk (munkanélküliségi ráta, romák aránya).

Területi különbségek a 2008. évi adatbázis alapján

Az „Iskola és társadalom 2008” kutatás adatbázisa alapján képzett változók természetesen nem feleltethetők meg egyértelműen a fentebb ismertetett statisztikai mutatóknak, az össze-

vetést inkább a területi eltérések minta alapján leírt tendenciáinak „kontrolljaként” kezeljük. A 2. táblázatban a család anyagi helyzetét,⁵ a szülők iskolai végzettségét,⁶ a munkanélküli szülők arányát,⁷ illetve a más etnikumhoz tartozó osztálytárs előfordulásának arányát a megyei és fővárosi alminták alapján közöljük.

A táblázat egyértelműen azt igazolja, hogy – eltekintve a más etnikumú osztálytárs arányától – érvényesek a statisztikai adatok előzőekben tárgyalt tendenciái: Budapesten a legkedvezőbb, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a legrosszabb helyzetűnek tekinthetjük az ott élő fiatalokat. A Hajdú-Bihar megyei ifjúságot – hasonlóan a statisztikai adatoknál megfigyeltekhez – inkább kedvezőtlen helyzet jellemzi, míg a másik három megye az adatbázis alapján is változó képet mutat.

A statisztikai adatokhoz viszonyítva a más etnikumhoz tartozó osztálytárs arányainál tapasztalható jelentős eltéréseket több oknak is tulajdoníthatjuk. A mintavételi torzításon kívül a 2001. évi népszámlálás időbeli távolságával, vagy a szegregált iskolai osztályok arányával is

2. táblázat: A megyék közötti területi különbségeket tükröző változók százalékban, 2008

	Teljes minta	Budapest	Baranya	Csongrád	Fejér	Hajdú	Szabolcs
Anyagi helyzet: (p ≤ 0.001) ⁸							
Rossz anyagi helyzetű	41	33	41	49	41	45	53
Jó anyagi helyzetű	59	67	59	51	59	55	47
Szülők iskolai végzettsége: (p ≤ 0.001)							
Alacsony	49	39	48	56	57	58	60
Átlagos	23	22	25	22	18	26	23
Magas	28	39	27	22	25	16	17
Van-e munkanélküli a szülők között? (p ≤ 0.001)							
Nincs	93	97	94	94	93	91	84
Van	7	3	6	6	7	9	16
Van-e olyan osztálytársad, aki más etnikumú, mint te? (p ≤ 0.001)							
Nincs	56	53	42	66	68	62	55
Van	44	47	58	34	32	38	45

számolhatunk. (A kérdőívet kitöltő etnikai hovatarozására vonatkozóan nem szerepelt kérdés a kérdőívben.)

Az országos statisztikák és a kérdőíves kutatás alapján mért adatok alapján a következő sorrendet állíthatjuk fel a megyék és a főváros között: 1. Budapest, 2. Baranya, 2. Fejér, 2. Csongrád, 3. Hajdú-Bihar, 4. Szabolcs-Szatmár-Bereg. A sorrend nem egyértelmű, mivel csak a főváros és a két kelet-magyarországi megye helye állapítható meg biztosan, a másik három megyét inkább azonos pozíció jellemzi. (A népszámlálás, illetve a KSH adataihoz képest Baranya megye helyzete kedvezőbb az „*Iskola és társadalom 2008*” kutatás eredményei alapján.)

A középiskolás fiatalok demokrácia-értelmezése

A *demokrácia* széles körben használt fogalom, azonban gyakran úgy beszélnek róla, hogy hiányzik a pontos fogalmi meghatározás (Hudecz, 2007; Bódi, 2007). A rendszerváltozást követően divatosá vált társadalomtudományi fogalom gyakori használata együtt járt a definíció elhomályosodásával is. A demokrácia meghatározásának nehézsége nem csak az országonként eltérő gyakorlati megvalósulás sokszínűségének, hanem az idők során kialakult sokféle jelentésréteg egymásra rakódásának is köszönhető (Simon, 2001). Továbbá a demokrácia eszméi nem állnak összhangban a valósággal, így egyszerre tekinthető *leíró* és *előíró* fogalomnak (Sartori, 1999). A fentiek miatt a szakirodalomban fellelhető demokrácia-elméletek még ma sem a konszenzus, hanem sokkal inkább a sokféleség irányába hatnak (Simon, 2001). Nem célunk ennek a szakirodalmi sokféleségnek a bemutatása és/vagy egy kizárólagosan használt demokrácia fogalom elfogadása, csupán olyan empirikus demokrácia-kép tipológiákat kívánunk konstruálni, melyek alkalmasak a területi különbségek vizsgálatához.

Az „*Iskola és társadalom*” kutatás kérdőívének egyik kérdésében tizenkét elemről kellett

eldönteniük a megkérdezetteknek, hogy mennyire tartoznak bele a demokrácia fogalmába.⁹ Az elemek a következők voltak: a kisebbségi jogok érvényesülése; a magánélet tisztelgetben tartása; a politikai választás lehetősége; a társadalmi különbségek csökkentése; a törvények betartása; beleszólás a politikába; egyesületi szabadság; szólásszabadság; szolidaritás a rászorulókkal; társadalmi igazságosság; többpártrendszer; törvény előtti egyenlőség.¹⁰

A felkínált elemek közül átlagosan – ahogy azt Csákó a 2005-ös, Murányi pedig a 2008-as adatok alapján már korábban is megállapította (Csákó, 2007; Murányi, 2009) – a demokrácia fogalmába leginkább a magánélet tisztelgetben tartását (78 pont), a törvények betartását (78 pont), és a törvény előtti egyenlőséget (76 pont); legkevésbé fontosnak a többpártrendszert (60 pont) és a kisebbségi jogok érvényesülését (55 pont) tartják a válaszadók.

A tizenkét változóra adott válaszok megyei átlagértékei azt igazolják, hogy jelentős területi különbségek jellemzik a fiatalok demokrácia-értelmezését (3. táblázat).

A megyék közötti eltérések csak négy elem megítélésében nem voltak szignifikánsak: társadalmi különbségek csökkentése; beleszólás a politikába; szolidaritás a rászorulókkal; többpártrendszer. Budapest és Hajdú-Bihar megyét – két, illetve egy elem kivételével – a teljes minta átlaga fölötti értékek jellemzik, míg Csongrád és Baranya megyében minden átlag alatti. A legnagyobb különbséggel a kisebbségi jogok érvényesülésének megítélésakor találkozhatunk (Budapest: 59 pont, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye: 50 pont).

A demokrácia-kép típusok

A tizenkét elemből képzett demokrácia-kép típusok bemutatása előtt a korábbi elemzések néhány eredményére utalunk. A 2005. évi kutatás adatainak feldolgozása során Csákó nem talált markáns látens struktúrát az elvégzett főkomponens elemzés és faktoranalízis alapján, így két,

3. táblázat. Területi különbségek az egyes fogalmi elemek megítélésében
(százfokozatú skála átlag, 0: semennyire; 100: teljesen)¹¹

	Teljes minta	Buda- pest	Bara- nya	Csong- rád	Fejér	Hajdú	Sza- bolcs
a magánélet tiszteletben tartása ($p \leq 0.001$)	78	80	76	75	76	79	74
a törvények betartása ($p \leq 0.001$)	78	78	75	78	79	80	80
törvény előtti egyenlőség ($p \leq 0.05$)	76	76	74	75	76	77	78
szólásszabadság ($p \leq 0.05$)	76	78	76	75	73	77	74
társadalmi igazságosság ($p \leq 0.05$)	74	76	74	72	75	75	72
a politikai választás lehetősége ($p \leq 0.05$)	72	74	69	69	70	73	70
egyesülési szabadság ($p \leq 0.001$)	69	71	68	67	65	71	68
a kisebbségi jogok érvényesülése ($p \leq 0.001$)	55	59	55	53	51	53	50

tartalmi szempontból elkülönített indexet alakított ki. Az egyiket a kérdésblokk politikai elemeiből, a másikat pedig inkább a szociális elemeiből képezte, majd a két indexérték arányából képzett három kategóriát használta függő változóként (*inkább politikai; inkább szociális; is-is*) (Csákó, 2007). A 2008. évi adatbázist felhasználó tanulmányában Murányi faktoranalízis alapján különített el két változócsoportot: az egyiket *civil*, a másikat pedig *politikai* demokrácia-kép típusnak nevezte el (Murányi, 2009).

A következőkben az általunk konstruált – tartalmi, illetve matematikai szempontok alapján létrehozott – kétféle demokrácia-kép tipológiát ismertetjük.

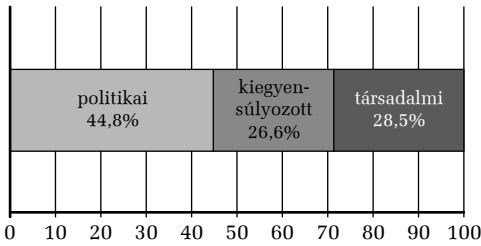
I. Tartalmi tipológia: politikai, kiegyensúlyozott és társadalmi demokrácia-kép típusok

A Csákó-féle logikához hasonló, tartalmi szempont alapján konstruált demokrácia-kép tipológia kialakítása során három kategóriát külö-

nítettünk el.¹² A fiataloknak felkínált tizenkét elemből elsőként két változócsoportot hoztunk létre (politikai elemek – társadalmi elemek), melyekből külön-külön indexet képeztünk. A *politikai* index hét elem értékeinek átlagát (a politikai választás lehetőségét; a beleszólást a politikába; a többpártrendszer; a törvények betartását; a törvény előtti egyenlőséget; a szólásszabadságot; és az egyesülési szabadságot), a *társadalmi* pedig öt elemét (a magánélet tiszteletben tartását; a társadalmi igazságosságot; a szolidaritást a rászorulókkal; a társadalmi különbségek csökkentését; és a kisebbségi jogok érvényesülését) tartalmazza.¹³ Majd a két átlag arányának értékeit kategorizálva alakítottuk ki a *politikai*, a *kiegyensúlyozott* és a *társadalmi* demokrácia-kép típusokat.¹⁴ A három típus megoszlását a mintába került fiatalok között az 1. ábra mutatja be.

Az így képzett tipológia alapján azok, akikre a *politikai* demokrácia-értelmezés a jellemző, a politikai indexbe sorolt hét elemet az átlagosnál jobban, míg az öt társadalmi elemet az át-

1. ábra. A három demokrácia-kép típus százalékos megoszlása a mintában

lagosnál kevésbé preferálják. Ezzel szemben a társadalmi demokrácia-felfogással jellemezhető tizenéveseket éppen fordított preferenciák jellemzik. A kiegyensúlyozott típusba került fiatalok a mintaátlaghoz képest mind a tizenkét változót inkább a demokrácia fogalmába tartozónak vélik, így a politikai és társadalmi elemek hasonló aránya átlagosan magasabb értékekkel is párosul.¹⁵

A három demokrácia-kép típus megoszlásában – bár minden kategóriában a politikai aránya a legmagasabb – statisztikailag szignifikáns eltéréseket találunk a nemek, az évfolyam és az iskolatípus szerint elkülönült csoportok között, továbbá a család jövedelmi helyzete és a szülők iskolai végzettsége is differenciál. (4. táblázat)

A nemek között ugyanaz a tendencia érvényesül, amit már Csákó Mihály is megállapított a 2005. évi adatbázis elemzésénél (Csákó, 2007),¹⁷ mivel – azonos kiegyensúlyozott arány mellett – a fiúk inkább a politikai, míg a lányok inkább a társadalmi elemeit hangsúlyozzák a demokráciának. Azonban a korábbi eredményekkel ellentétben a magasabb életkor a társadalmi és a kiegyensúlyozott demokrácia-kép kisebb, míg a politikai típus nagyobb preferálásával jár együtt. További eltérés, hogy Csákó elemzésében az iskolatípus nem differenciált, szemben a mi eredményünkkel: az átlagoshoz

4. táblázat. A három demokrácia-kép típus százalékos megoszlása különböző változókatérgóriákon belül¹⁶

	Politikai	Kiegyensúlyozott	Társadalmi
Nem ($p \leq 0.001$)			
Férfi	50	27	23
Nő	40	27	33
Évfolyam ($p \leq 0.001$)			
9. évf.	41	28	31
11. évf.	48	25	27
Iskolatípus ($p \leq 0.05$)			
Gimnázium	45	28	27
Szakközépiskola	47	25	28
Szakiskola	41	26	33
Jövedelmi helyzet ($p \leq 0.001$)			
Jó anyagi helyzetű	47	27	26
Rossz anyagi helyzetű	42	27	31
Szülők iskolai végzettsége ($p \leq 0.001$)			
Alacsony	42	26	32
Átlagos	50	25	25
Magas	46	28	26
Teljes minta	45	27	28

képest a gimnazisták a *kiegyensúlyozott*, a szakközépiskolások a *politikai*, míg a szakiskolások a *társadalmi* demokrácia-képet támogatják inkább. A rosszabb anyagi körülmények között élők és az alacsony iskolai végzettségű szülők gyermekei az átlagnál jobban preferálják a *társadalmi*, míg a jó anyagi helyzetű és az átlagos iskolai végzettségű szülők gyermekei pedig a *politikai* típust. A magasan kvalifikált szülők gyermekeit mind a *politikai*, mind a *kiegyensúlyozott* típus enyhén átlagon felül jellemzi.

A tartalmi szempontok alapján létrehozott demokrácia-kép tipológia szignifikánsan eltér a fővárosban, illetve a különböző megyékben élő fiatalok között is. (5. táblázat)

Az eredmények arra utalnak, hogy a főváros és Baranya megye fiataljai az átlagnál jobban preferálják a *társadalmi* demokrácia-kép típusát, míg Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye tizenéveseire az előzőektől 8-10 százalékpontnyi értékkel magasabb *politikai* arány jellemző. A Csongrád megyében élő fiatalok mindhárom típust a teljes mintához hasonló arányban támogatják, valamint Baranya és Fejér megyével együtt sajátos átmenetet képeznek a „szélsőségek” között.

Ha az eredményeket összevetjük a korábban, megyék között kialakított szocio-kulturális sorrenddel, akkor a hátrányosabb helyzetű megyék felől a kedvezőbb helyzetűek, illetve Budapest felé irányuló növekvő társadalmi demokrácia-kép arányt figyelhetünk meg. A több szempontból is kedvezőtlen helyzetű Hajdú-Bihar és Szabolcs-

Szatmár-Bereg megyékben az átlaghoz képest magas a *politikai* demokrácia-típust elfogadók aránya, míg a legkedvezőbb helyzetű fővárosban a *társadalmi* demokrácia-kép jelenléte intenzívebb.

A megyék közötti eltérések látszólag ellentmondanak annak, hogy a *társadalmi* demokrácia-kép típus inkább az alacsonyan iskolázott szülők és a rossz anyagi helyzetű családok gyermekeire jellemző. Mivel magyarázható, hogy az ezekkel a szocio-kulturális jegyekkel leginkább jellemezhető megyékben élő fiatalok támogatják magas arányban a *politikai* demokrácia-kép típusát? Feltevésünk szerint a területi egységek közötti eltéréseket nem tulajdoníthatjuk kizárólag – egyik vagy másik demokrácia-kép típusát inkább valószínűsítő – szocio-kulturális csoportok megyénként eltérő arányának. Ennek igazolására a következőkben a területi egységeken (főváros, illetve az öt megye) belül is elvégeztük a fenti elemzéseket. A megyénként statisztikailag szignifikáns eltéréseket az alábbiakban közöljük (6. táblázat).

A Baranya megyei fiataloktól eltekintve, a két nem közötti eltérések minden megyében szignifikánsak. A teljes mintát jellemző trend – a fiúk inkább a *politikai*, a lányok inkább a *társadalmi* demokrácia típusát fogadják el – a területi almintákon külön-külön is érvényesül, igaz eltérő arányokkal. Budapesten mindkét nem esetében a teljes minta átlagához hasonló, vagy annál akár jelentősen nagyobb arányban támogatják a *társadalmi* demokrácia-képet, miközben Hajdú-Bihar megyében ugyanez a *politikai* demokrácia-kép típusra igaz.

5. táblázat. A három demokrácia-kép típus százalékos megoszlása megyénként és a megyék sorrendje¹⁸

Megye (p < 0.001)	Megyék sorrendje	Politikai	Kiegyensúlyozott	Társadalmi
Budapest	1.	42	25	33
Baranya	2.	41	29	30
Fejér	2.	43	29	28
Csongrád	2.	45	27	28
Hajdú	3.	50	26	24
Szabolcs	4.	51	27	22
Teljes minta		45	27	28

6. táblázat. Terrületi különbségek a különféle szocio-kulturális csoportok demokrácia-értelmezésében (százalékban)

Nem	Politikai						Kiegyensúlyozott						Társadalmi					
	Bp.	Cs.	F.	H.	Sz.	Hajdú	Bp.	Cs.	F.	H.	Sz.	Hajdú	Bp.	Cs.	F.	H.	Sz.	
Férfi	45	51	49	56	56		28	26	27	23	27		27	23	24	21	17	
Nő	39	40	35	45	43		24	28	32	28	27		37	31	33	27	29	
Évf.	Budapest		Hajdú				Budapest		Hajdú				Budapest		Hajdú			
9. évf.	39		41				26		30				35		29			
11. évf.	45		58				25		22				30		20			
Isk. tip.	Bp.	Baranya		Hajdú		Bp.		Baranya		Hajdú		Bp.		Baranya		Hajdú		
Gim.	40	47		52		29		30		29		31		23		19		
Szki.	46	37		50		23		29		26		31		34		24		
Szi.	34	36		45		20		25		21		46		39		34		
Anyagi helyzet	Budapest		Szabolcs				Budapest		Szabolcs				Budapest		Szabolcs			
Jó	45		56				26		26				29		18			
Rossz	37		46				24		28				39		26			
Szül. isk.	Budapest		Szabolcs				Budapest		Szabolcs				Budapest		Szabolcs			
alacsony	38		45				23		30				39		25			
átlagos	47		58				25		23				28		19			
magas	44		61				28		24				28		15			
Teljes minta	45		27				28		27				28		28			

A kilencedik és tizenegyedik évfolyam közötti eltérések csak a fővárosi és Hajdú-Bihar megyei fiatalság esetében szignifikánsak. Mindkét esetben az idősebb életkor a *társadalmi*- és a *ki-egyensúlyozott* demokrácia-kép típus arányának csökkenésével, illetve a *politikai típus* növekedésével jár együtt, azonban Hajdúban ez a növekedés sokkal intenzívebb, mint a fővárosban.

Az iskolatípusok alapján elkülönített csoportokat tekintve, a fővárosban, Baranya és Hajdú-Bihar megyében tapasztaltunk szignifikáns eltéréseket. Budapest és Baranya megye szakiskolás fiataljainál a *politikai* demokrácia-kép túlsúlya helyett *társadalmi* típus preferálása a jellemző.

A szülők iskolai végzettsége és a jövedelmi helyzet alapján elkülönült csoportok demokrácia-értelmezésének eltérései csak a fővárosban és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében szignifikánsak. A politikai és a társadalmi típus esetében minden kategórián belül jelentős aránybeli eltéréseket figyelhetünk meg a budapesti és a szabolcsi fiatalok demokrácia-képe között. A legferdebb eloszlás a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében élő, magasan iskolázott szülők gyermekeinek csoportját jellemzi (a *politikai*

demokrácia-kép típust 61 százalék, míg a *társadalmi* típust 15 százalék preferálja).

A fővárosi és megyei alminták vizsgálata arra utal, hogy – a teljes mintánál megfigyelt hasonló tendenciák mellett – a három demokrácia-kép típus támogatási aránya több esetben lényegesen eltér a területi egységeken belüli szocio-kulturális csoportokban. Így az eltéréseket feltehetően nem az egyes szocio-kulturális csoportok megyénként eltérő arányának, hanem egyéb területi hatásnak tudhatjuk be.

II. Statisztikai tipológia: a gyenge és az erős demokrácia-kép típusok

A matematikai-statisztikai módszerrel kialakított tipológia klaszterelemzés (quick-cluster) eredménye. A kérdésblokk tizenkét elemének (változóinak) bevonása után a fiatalok két csoportját különítettük el. Az első csoport a mintaátlaghoz képest kevésbé, a második csoport pedig inkább a demokrácia fogalmába tartozónak vélte mind a tizenkét kritériumot. Ennek megfelelően az első típust *gyenge*, míg a másodikat *erős* demokrácia-képpel rendelkező csoportnak neveztük el. (7. táblázat)

7. táblázat. Szerinted az alábbiak milyen mértékben tartoznak bele a demokrácia fogalmába? A teljes minta átlaga és a két klasztercsoport átlaga. (százfokozatú skála átlag, 0: semennyire; 100: teljesen)

	Gyenge demokrácia-kép	Teljes minta	Erős demokrácia-kép
a magánélet tiszteletben tartása	63	78	88
a törvények betartása	62	78	90
törvény előtti egyenlőség	55	76	91
szólásszabadság	55	76	91
társadalmi igazságosság	53	74	89
a politikai választás lehetősége	50	72	87
egyesülési szabadság	50	69	82
a társadalmi különbségek csökkentése	47	66	78
beeszlés a politikába	46	66	80
szolidaritás a rászorulókkal	49	66	77
többpártrendszer	44	60	72
a kisebbségi jogok érvényesülése	39	55	66

A két csoport közül az erős demokrácia-kép típus a teljes minta 58 százalékát, míg a gyenge típusú csoport a 42 százalékát teszi ki. A nem, évfolyam és iskolatípus szerint elkülönült csoportokon belül szignifikánsan eltér a különböző demokrácia-képpel jellemezhető klaszterek aránya, de ugyanez figyelhető meg a szülők iskolai végzettsége, illetve a család jövedelmi helyzete alapján képzett csoportoknál is. (8. táblázat)

8. táblázat. A gyenge és az erős demokrácia-képpel jellemezhető klasztercsoportok százalékos megoszlása különböző változókatégoóriákon belül

	Gyenge demokrácia-kép	Erős demokrácia-kép
Nem ($p \leq 0.001$)		
Férfi	44	56
Nő	39	61
Évfolyam ($p \leq 0.001$)		
9. évf.	45	55
11. évf.	38	62
Iskolatípus ($p \leq 0.001$)		
Gimnázium	32	68
Szakközépiskola	44	56
Szakiskola	57	43
Jövedelmi helyzet ($p \leq 0.05$)		
Jó anyagi helyzetű	43	57
Rossz anyagi helyzetű	39	61
Szülők iskolai végzettsége ($p \leq 0.001$)		
Alacsony	46	54
Átlagos	39	61
Magas	34	66
Teljes minta	42	58

A lányoknál, a 11. évfolyamos, a szakközépiskolás és a gimnazista fiataloknál magas, míg a fiúk, a 9. évfolyamos és a szakiskolások fiatalok csoportjában alacsonyabb az erős demokrácia-képpel jellemezhető aránya.

A magasan képzett szülők gyermekeihez viszonyítva, az alacsonyan iskolázott szülők gyermekeinek csoportjában szintén kisebb az erős demokrácia-kép arány. Némileg meglepő, hogy a család jövedelmi helyzete fordított kapcsolatban van a kialakított demokrácia típusokkal: az erős demokrácia-képet a kevésbé jó anyagi háttérrel jellemezhető fiatalok nagyobb arányban támogatják.

A területi egységek között – hasonlóan a tartalmi tipológiához – a két demokrácia-kép klaszter aránya szignifikánsan eltér (9. táblázat). Azonban a megyék között korábban tapasztalt trendnek – miszerint a hátrányosabb helyzetű megyék felől a kedvezőbb helyzetűek, illetve Budapest felé jellegzetes átmenetet figyelhetünk meg – ezúttal nyomát sem találjuk: a területi egységek közötti, különböző szociokulturális ismérvek alapján kialakított sorrenddel nem magyarázhatóak az arányoknál megfigyelt eltérések.

9. táblázat. Az erős és a gyenge demokrácia-képpel jellemezhető klasztercsoportok százalékos megoszlása megyénként

Megye: ($p \leq 0.05$)	Gyenge demokrácia-kép	Erős demokrácia-kép
Budapest	39	61
Hajdú	40	60
Szabolcs	43	57
Baranya	43	57
Fejér	45	55
Csongrád	46	54
Teljes minta	42	58

A megyék (és a főváros) közötti eltérések nem olyan jelentősek, mint a tartalmi tipológiánál, és éles váltásokkal sem találkozhatunk, inkább egyfajta folyamatos átmenet van a két „szélsőséges” eloszlást képviselő megye között. A megyék sorrendje is felborult. Igaz, hogy a főváros maradt az egyik szélen, de most közvetlen

szomszédságában olyan megyéket (Hajdú-Bihar, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg) találunk, amelyek a tartalmi tipológia alapján a másik szélsőséges pozíciót képviselték.

A területi egységek különbségei alapján a demokrácia-kép klaszterek egészen más megoszlását és sorrendjét vártuk. Joggal feltételezhetjük, hogy a területi egység (megye, illetve főváros) csak közvetett magyarázatát jelenti az eltérő demokrácia-értelmezéseknek, valójában egyéb változók (területi egységeken belüli) eloszlásának hatásával kell számolnunk.

Ezúttal is részletesebben vizsgáljuk a megyei almintákat. (10. táblázat). A teljes mintát jellemző tendenciák most is megismétlődnek a területi egységeken belül. A statisztikailag szignifikáns eredményeket figyelembe véve az erős demokrácia-kép megyéenként is inkább a nőket, az idősebbeket, a magasabb iskolatípusba járó-

kat, a magasabban iskolázott szülők gyermekeit, illetve a rosszabb anyagi helyzetben élőket jellemzi.

A megyék közötti eltérések mérsékeltebbek, mint a tartalmi tipológia esetében, ugyanakkor az iskolatípus erőteljes differenciáló hatása szembetűnő a megyei almintákon belül is. A legszélsőségesebb eloszlás a Fejér megyei fiatalokat jellemzi: itt a gimnazista fiatalok 73 százalékát, a szakiskolásoknak pedig csupán 38 százalékát jellemzi az erős demokrácia-kép típus.

Az eredmények összefoglalása

Tanulmányunkban a következő kérdésekre próbáltunk választ adni: a rendszerváltás után felnövekvő fiatalok mit értenek a demokrácia fogalmán? A demokrácia értelmezése mi-

10. táblázat: Területi különbségek a különféle szocio-kulturális csoportok demokrácia-értelmezésében (százalékban)

	Gyenge						Erős					
Nem	Fejér						Fejér					
Férfi	50						50					
Nő	38						62					
Évf.	Budapest		Hajdú		Szabolcs		Budapest		Hajdú		Szabolcs	
9. évf.	43		44		49		57		56		51	
11. évf.	36		36		38		64		64		62	
Isk. tip.	Bp.	B.	Cs.	F.	H.	Sz.	Bp.	B.	Cs.	F.	H.	Sz.
Gim.	34	33	27	27	29	32	66	67	73	73	71	68
Szki.	39	48	54	46	44	47	61	52	46	54	56	53
Szi.	61	57	57	62	53	53	39	43	43	38	47	47
Anyagi helyzet	Budapest			Szabolcs			Budapest			Szabolcs		
Jó	41			47			59			53		
Rossz	35			40			65			60		
Szül. isk.	Budapest			Baranya			Budapest			Baranya		
alacsony	47			50			53			50		
átlagos	38			40			62			60		
magas	31			35			69			65		
Teljes minta	42						58					

lyen kapcsolatban van a területi dimenzióval? A Magyarországon sok tekintetben fennálló, a rendszerváltás óta csak fokozódó területi különbségek megfigyelhető-e a fiatalok demokrácia-értelmezéseiben?

A kérdések megválaszolása érdekében az elemzés során kétféle demokrácia-kép tipológiát használtunk. Az egyiket tartalmi szempontok szerint, a másikat pedig egy matematikai módszer alkalmazásával hoztuk létre. Az első tipológia a *politikai*, a *kiegyensúlyozott* és a *társadalmi*; a második pedig az *erős* és a *gyenge* demokrácia-kép típust foglalja magába. Az „*Iskola és társadalom 2008*” kutatás adatbázisának másodelemzése alapján elmondható, hogy a tartalmi szempontok szerint létrehozott típusok közül a *politika* demokrácia-kép jellemzi leginkább a fiatalokat (45 százalék), a *kiegyensúlyozott* (28 százalék) és a *társadalmi* típus (27 százalék) pedig hasonló arányt mutatva sokkal kevésbé. Az egymástól intenzitásukban különböző, *gyenge* és *erős* demokrácia-értelmezések közül az utóbbi a középiskolás válaszadók 58, míg az előbbi a 42 százalékukat írja le.

Az elemzés alapján a megyék, illetve a főváros fiataljainak demokrácia-értelmezése között szignifikáns eltérések tapasztalhatók, ami egyaránt igaz a tartalmi, és a matematikai alapon létrehozott tipológiára is. Azonban a kétféle tipizálás eltérő eredményekhez vezetett a megyék közötti különbségek részletesebb vizsgálatakor:

- A tartalmi szempontból elkülönített demokrácia-kép típusok megyénkénti eloszlása egy sajátos tendenciát rajzol ki a területi egységek között, amit összefüggésbe lehet hozni a közöttük fennálló szocio-kulturális különbségekkel. Ez alapján elmondható, hogy a kedvezőbb helyzetben lévő megyéktől, illetve a fővárostól a hátrányosabb helyzetű megyék

felé csökken a *társadalmi*, és nő a *politikai* típus aránya. A köztes megyékben pedig – az átmenetiségüket tükrözve – némileg a *kiegyensúlyozott* demokrácia-kép típus erősödik fel. Erre a tipológiára a megye mellett a nem gyakorol erőteljes hatást, amely Baranya kivételével a területi egységeken belül is szignifikáns eltéréseket okoz.

- Ezzel szemben a matematikai módszerrel létrehozott típusok megyénkénti eloszlása teljesen más képet mutat. A különbségek kisebbek, és nem magyarázhatóak a megyék között kialakított sorrenddel sem. Feltételezhető, hogy a megye hatása csak közvetett magyarázó változóként, egyéb változókon keresztül érvényesül. Erre a tipológiára az iskolatípus hat a leginkább, amely minden területi almintán belül is szignifikáns és jelentős eltéréseket okoz.

Az „*Iskola és társadalom 2008*” kutatás adatbázisa lehetővé teszi a területi különbségek leírását, azonban nincs mód azok kielégítő magyarázatára. A feltárt eredmények alapján viszont érdemes lenne – ahogy arra már Csákó Mihály is felhívta a figyelmet – a demokrácia-értelmezések területi különbségeit céltudatosan és intenzíven is kutatni. Továbbá érdemes lenne kvalitatív módszerekkel is megközelíteni a kérdést, hiszen a kérdőíves módszer alkalmazásakor csak a kutatók által felkínált elemekről dönthet el a megkérdezettek, hogy azt mennyire vélik a demokrácia fogalmába tartozónak. Tehát ez így – megint csak Csákót idézve – nem eredménynek, hanem eszköznek minősül (Csákó, 2007). Érdemes lenne tehát feltárni, hogy napjaink fiataljai – „*a demokrácia gyermekei*” – maguktól hogyan definiálják a demokráciát, és milyen reprezentációkat társítanak hozzá.

Jegyzetek

- 1 Almond és Verba megjegyzi, hogy a demokrácia intézményi feltételei – persze csak formálisan – akár etatisztai rendszerek keretei között is létezhetnek (Almond–Verba, 1997).
- 2 Itt elég megemlítenünk az Egyesült Államokban 1998-ban végzett állampolgári tudásszintmérést, a National Assessment of Educational Progress-t (NAEP), vagy az IEA 1999-es 28 országra kiterjedő, 14 éves fiatalok körében végzett állampolgári tudás és részvétel vizsgálatát (CivEd) (Kinyó, 2009).
- 3 Az említett kutatás 2005-ben – a „*Demokráciára nevelés európai évében*” – Csákö Mihály kezdeményezésére három egyetem szociológia tanszéke (ELTE, DE, PTE), valamint a székesfehérvári ECHO Survey Szociológiai Kutatóintézet, a Tábla és Penna Társadalomkutató Műhely és a Kurt Lewin Alapítvány közös kutatási projektjeként jött létre. A lekérdezés a szociológus hallgatók szakmai gyakorlatának keretében 7000 fős mintán, négy megyében (Baranya, Fejér, Hajdú és Szabolcs) és a fővárosban, 9. és 11. osztályosok reprezentatív mintáján valósult meg (Csákö, 2007). 2008-ban szinte azonos kérdőívvel megismételték a kutatást, azonban ekkorra bővült a kutatásban résztvevők, és így a vizsgálatba bevont megyék száma is (Baranya, Fejér, Hajdú, Szabolcs, Csongrád, és a főváros). Ekkor a kutatásban részt vett az ELTE, a DE, a PTE, és a SZTE szociológiai tanszéke, az MTA Regionális Kutatóközpont és az Echo Survey Szociológiai Kutatóintézet. A kutatás vezetője változatlanul Csákö Mihály volt, a közreműködő kutatók pedig Szabó Ildikó, Murányi István, Bognár Adrienn, Domokos Tamás, Kiss Mária Rita és Sik Domonkos voltak (Murányi, 2009).
- 4 KSH évközi területi adatok: http://portal.ksh.hu/portal/page?_pageid=37,592051&_dad=portal&_schema=PORTAL; és a 2001. évi népszámlálás területi adatai: <http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/06/index.html>, Utolsó letöltés: 2010. március 26.
- 5 *A család anyagi helyzetének* összevont mutatóját quick-cluster elemzéssel képeztük. Az elemzésbe bevont hat változó: „*Van-e a családotok tulajdonában... (1) 5 évnél fiatalabb személygépkocsi; (2) mosogatógép; (3) LCD televízió; (4) széles sávú internethozzáférés?*” és „*Van-e saját külön... (5) számítógép; (6) szobád?*”
- 6 *A szülők iskola végzettsége* összevont változó kategóriáit az apa és az anya iskolai végzettségét bevonva szintén quick-cluster elemzéssel konstruáltuk.
- 7 *A munkanélküli szülők* változó képzése: ha bármelyik szülő, vagy akár mindkettő munkanélküli, akkor a Van csoportba, ha egyik szülő sem munkanélküli, akkor a Nincs csoportba soroltuk a válaszadót.
- 8 A tanulmányban a statisztikai szignifikancia ellenőrzése érdekében minden esetben a Cramer's V értékét vettük figyelembe és közöltük.
- 9 Az elemzések során 0-100 fokú skálát képeztünk.
- 10 Csákö Mihály felhívja a figyelmet rá, hogy „*a demokrácia 12 elemét nem a fiatalok megnyilatkozásaiból tártuk fel, hanem magunk határoztuk meg, és úgy kínáltuk fel nekik – ezek tehát nem eredmények, hanem eszközök*” (Csákö, 2007: 6).
- 11 Az átlag fölötti értékeket soronként félkövérral kiemeltük.
- 12 Négy kategóriából álló tipológiával is próbálkoztunk (szabadság; szociális és gazdasági demokrácia; politikai demokrácia; jogi demokrácia), azonban a megyénkénti elemzés miatt kevés elemszám esett volna egy-egy kategóriába, ezért végül elvetettük.
- 13 A Cronbach-féle alfa értékei: politikai = 0,838; társadalmi = 0,750
- 14 Miután a társadalmi index értékét elosztottuk a politikai indexével, a kategóriákat az alábbiak szerint alakítottuk ki: ha a két index aránya kisebb, mint 0,95, akkor *politikainak*; ha 0,95 és 1,05 közötti, akkor *kiegyensúlyozottnak*; ha pedig 1,05 fölötti, akkor *társadalminak* kódoltuk.
- 15 Természetesen ebbe a típusba tartoznak azok a fiatalok is, akik minden kérdésre azonos értéket adtak. Ez összesen 398 fő, tehát a kiegyensúlyozott csoport közel egyharmada. Ezen belül minden elemre 0 értéket adott 23 fő, 25-ös értéket 8 fő, 50-es értéket 141 fő, 75-ös értéket 32 fő, 100-as értéket pedig 194 fő.
- 16 A mintaátlag fölötti értékeket félkövérral emeltük ki a táblázatban.
- 17 Itt ismételtelen felhívjuk a figyelmet, hogy az általunk használt demokrácia-kép tipológia csak hasonló, de semmiképpen sem megegyező Csákö tipológiájával. Joggal feltételezhetjük, hogy a két elemzés eredményei közötti eltérések nem a két adatfelvétel között történt változásoknak, hanem a mérőeszközök különbségének tudhatóak be.

18 A táblázatban szerepel az ország területi különbségeit taglaló alfejezetben kialakított megyék közötti szocio-kulturális helyzetet tükröző sorrend is. A szemléltetés érdekében félkövérrel kiemeltük az átlag fölötti értékeket, illetve néhány cellát szürke háttérrel jelöltünk.

Irodalom

- Almond, Gabriel A.–Verba, Sidney (1997): Állampolgári kultúra. *Szociológiai Figyelő*, 1–2. sz. 17–52. oldal.
- Bódig Máttyás (2007): Konszenzus, részvétel, többség: Az állam és a demokrácia viszonyának elméletei. In: Takács Péter (szerk.): *Államelmélet I.* Budapest, Szent István Társulat 210–228. oldal.
- Boros László (1992): Polgárosodás és generációs érintettség. In: Gazsó Ferenc–Stumpf István (szerk.): *Rendszerváltozás és ifjúság.* MTA PTI, Budapest, 33–53. oldal.
- Csákó Mihály (2004): Ifjúság és politika. A politikai szocializáció kutatásáról. *Educatio*, 4. szám, 535–550. oldal.
- Csákó Mihály (2007): *Tizenévesek demokráciaképéről.* Előadás a Magyar Politikatudományi Társaság Vándorgyűlésén, Pécs, 2007. június 22.
- Csákó Mihály (2009): Demokráciára nevelés az iskolában. In: Somlai P.–Surányi B.–Tardos R.–Vásárhelyi M. (szerk.): *Látás – viszonyok.* Budapest, Pallas, 155–188. oldal.
- Erős Ferenc–Murányi István (2001): A demokrácia fogalmának értelmezése öt posztkommunista országban. In: Simon János (szerk.): *Ezredvégi értelmezések. Demokráciáról, politikai kultúráról, bal-és jobboldalról.* Első kötet. Budapest, Villányi úti könyvek.
- Gábor Kálmán (1996): Ifjúságkutatási tézisek. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Ifjúságkutatás, Educatio Füzetek* 2. 5–13. oldal.
- Hudecz Gergely (2007): Demokrácia és demokratizálódás. *Kül-világ – a nemzetközi kapcsolatok folyóirata.* 4. 2. sz. 19–31. oldal www.kul-vilag.hu. Utolsó letöltés: 2009. május 14.
- IEA (1999): *Citizenship and Education in Twenty Eight Countries: Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen.* <http://terpconnect.umd.edu/~jtporta/interreport.htm>. Utolsó letöltés: 2010. március 15.
- Kinyó László (2009): Nemzetközi és magyarországi állampolgáriműveltség-kutatások. *Magyar Pedagógia.* 109. 4. sz. 399–425. oldal.
- Murányi István–Berényi Zoltán (1997): Demokratikus magatartásformák és nemzeti hovatartozás magyar és északír egyetemisták körében. *Regio.* 8. 3–4. sz. 147–174. oldal.
- Murányi István (2006): *Identitás és előítélet.* Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Murányi István (2009): Tizenévesek előítéletessége és demokráciaértelmezése. In: Jancsák Csaba (szerk.): *Fiatalok a Kárpát-medencében. Mozaikok az ifjúság világáról.* Szeged, Belvedere Meridionale, 238–247. oldal.
- Percheron, Annick (1999a): Az egyén politikai formálódása. In: Szabó Ildikó–Csákó Mihály (szerk.): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 18–43. oldal.
- Percheron, Annick (1999b): Szocializáció és politikai szocializáció. In: Szabó Ildikó–Csákó Mihály (szerk.): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 9–17. oldal.
- Sartori, Giovanni (1999): *Demokrácia.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Sik Domonkos (2010): A középiskolások republikánus és liberális értékeit meghatározó tényezőkről. *Új Ifjúsági Szemle* 1.
- Simon János (2001): A demokrácia értelmezése a posztkommunista országokban. In: Simon János (szerk.): *Ezredvégi értelmezések. Demokráciáról, politikai kultúráról, bal-és jobboldalról.* Első kötet. Budapest, Villányi úti könyvek.
- Szabó Ildikó (2000): Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon. In: Szabó Ildikó (szerk.) *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról.* Budapest, Új Mandátum Kiadó. 19–136. oldal.
- Szabó Ildikó (2009) *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Ildikó–Falus Katalin (2000): Politikai szocializáció közép-európai módra. A magyar eset. *Magyar Pedagógia* 100. 4. sz. 383–400. oldal.